

Роман РАДОВИЧ

ДОПОМІЖНІ ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЧНИХ ТА ТЕПЛОТЕХНІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЗРУБУ ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ

Розглядаються допоміжні технологічні засоби, які забезпечували міцність та довговічність зрубу поліського житла, покращували теплотехнічні властивості стін (специфічне вкладання суміжних полін, скріплення вінців тиблями, вибір у деревах поздовжніх пазів, прокладання моху тощо). Проаналізовано їх особливості та різновиди. Зроблена спроба з'ясувати часові параметри та динаміку застосування цих засобів у житлобудівництві поліського регіону.

Ключові слова: Полісся, житло, зруб, вінець, тибель, драчка, мох.

© Р. РАДОВИЧ, 2016

На Поліссі з давніх часів основним будівельним матеріалом була деревина (сосна, рідше — дуб, осика, вільха тощо). Житла зводили у зрубній техніці. У XIX — на початку XX ст. для спорудження стін застосовували матеріал різноманітної конфігурації: колоди, напівколоди, «третини» та «четвертини» (колоди протесані з внутрішнього боку на $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ товщини), бруси, високі плоскі пластини тощо. По кутах вінці в'язали врубками різноманітних конструкцій: простими одно- та двосторонніми зарубками, замками із навкісним вирізом типу «риб'ячий хвіст», канюками (замками з прихованим зубом) та ін. Поряд з тим розрізняли кутові врубки як з випусками торців поза площини зрубу («в вугли») так і «чисті вугли» (без випусків торців поза стіни).

Міцність та довговічність зрубу, його теплотехнічні властивості передовсім залежали від якості деревини та конструкції кутових врубок. Водночас у процесі будівництва для цієї мети використовували низку технологічних засобів, які можна розглядати як допоміжні (специфічне вкладання суміжних полін, скріплення суміжних деревин тиблями, щільне припасовування вінців чи вибір у них поздовжніх пазів, прокладання моху тощо). Власне ці, так би мовити, додаткові технологічні засоби, специфіка яких до сьогодні залишається достатньо не опрацьованою, й будуть предметом нашої розвідки.

Враховуючи те, що нижня частина зрубу (яка контактувала з ґрунтом) була найбільш чутливою до низьких температур, при спорудженні стін на нижні вінці завжди старались давати більш якісні (товстіші, міцніші) деревини, а в міру просування догори їх товщина зменшувалася. Це торкається як колод, брусів, так і напівколог та пластин. Скажімо, у хаті середини XIX ст. у с. Залав'я (Рок. Рів.)¹ перетин

¹ У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати наступні скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Заріченський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар. Костопільський — Кост.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Любешівський — Любеш., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Шацький — Шац., Ратнівський — Рат, Маневицький — Ман.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомиський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іван-

нижніх колод сягає 28 см, а верхніх — лише 15 см, у хаті 1587 р. зі с. Самари (Рат. Вол.)² товщина нижніх пластин сягає 18—19 см, а верхніх — 11—12 см. Особливо оригінальний вигляд мають стіни, нижня частина яких складена з високих та широких півкогод, далі — з дещо менших «третин» і «четвертин» (з торцями, протесаними під п'ятигранник), а верхня — із колод незначного діаметра, з випусками ромбоподібної форми (хата другої половини ХІХ ст. у с. Млини Овр. Жит.). Траплялось і навпаки: спершу ішли товсті колоди, далі — «четвертини», «третини», а на самому верху — півколоди (хата другої половини ХІХ ст. у с. Радинка Пол. Київ.). Траплялось, що декілька нижніх вінців могли виготовляти з масивного бруса, а верхні з матеріалу іншої конфігурації — колод, напівкогод тощо. Подібний конструктивний засіб, при якому з просуванням догори у зруб вкладали щоразу тонші колоди, застосовували уже будівничі Каївського Подолу у Х—ХІІІ ст. [5, с. 39]. Водночас слід зауважити, що найміцніший (водночас найтовстіший) матеріал старались давати на тильну (північну) стіну житлового приміщення, натомість на порогову (при якій розташовувались сіни) — ішов матеріал порівняно гіршої якості (найтонший). З тоншого матеріалу споруджували також комору і сіни.

Для погашення перекосів зрубу суміжні вінці (колоди, тесане дерево, півколоди, пластини) укладали верхівками у протилежному напрямку — «в мітус» («хвостом туді, хвостом сюді», «комльом туді, комльом сюді»). Як свідчать археологічні матеріали з давньокиївського Подолу, таким способом склали зруби з колод вже в Х—ХІІІ ст. [5, с. 39]. Цей конструктивний засіб, поряд із практичною, виконував помітну естетичну функцію: чергування на торцях зрубу колод більшого і меншого діаметра надавало споруді своєрідного довершеного вигляду (хата другої половини ХІХ ст. у с. Березове Рок. Рів.). У Білорусі (Західне Поозер'я) зустрічались споруди з колод, у яких чергувались вінці з ромбоподібним (протесані під шестигранник) та круглим січеннями [11, с. 130]. На Київщині (с. Розважів Ів.) траплялись випадки, при яких для погашення

Укладка колод «в мітус» з нижньою драчко; с. Городище Дубровицького р-ну Рівненської обл.

різниці в товщині верхівки і прикореневої частини колоди протісували таким чином, що з товстішого краю вони одержували форму півкогод («третин», «четвертин»), торці яких протісували під п'ятигранник, а з боку верхівки зберігали круглу форму, з торцями, обробленими під шестигранник. Унаслідок вкладання суміжних вінців верхівками у протилежних напрямках створювалась ілюзія чергування в зрубі колод та півкогод.

Цільне прилягання суміжних вінців зрубу поліщуки забезпечували при допомозі поздовжнього паза («дрáчка», «дрáчик», «драк», «драч», «жбóлб», «жобóлбк», «корíто», «корíтце», «чертá», «шпар», «теплúшка», «паз»), вибраного у них, чи шляхом протісування горизонтальних площин «на рівно». Ці обидва варіанти ущільнення елементів зрубу мали на Поліссі давню традицію і свою просторову локалізацію. Як свідчать збережені будівлі та джерельні матеріали, у ХІХ — першій половині ХХ ст. на основній території Полісся вінці припасовували через поздовжній паз («под драчку»). Лише у південній частині Полісся України та на заході (Підляшшя, Західне Полісся України, південний-захід Брестської обл.³), як і на етнографічній Волині [15, с. 96—97;

ківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.

² Зберігається у Національному музеї народної архітектури та побуту (м. Київ).

³ У північно-західній частині Брестчини (наприклад, на Слонімському Поліссі) вибір драчки був уже типовим явищем [23, с. 358].

Зруб із брусів з нижньою драчкою; с. Березино Володимирецького р-ну Рівненської обл.

16, с. 209], горизонтальні площини «дерев'як» протісували «на рівно». Орієнтовна південна межа поширення «драчки» на теренах Полісся України ішла від кордону з Білорусією, починаючи від с. Дольськ (Любеш. Вол.), далі (захоплюючи північно-східні окраїни Камінь-Каширського району) проходила дещо на захід від м. Любешова у напрямку на м. Маневичі, дещо на північ від Маневич повертала у східному напрямку і проходила приблизно по лінії населених пунктів: Володимирець — Сарни — Рокитне — Олевськ — Лугини — Малин — Іванків — дещо на південь від Чернігова — північніше Глухова — до кордону з Росією⁴. Слід наголосити, що ця межа була доволі орієнтовною. Наприклад, у багатьох населених пунктах Овруччини (сс. Бондарі, Невгоди, Левковичі, Великі Мошки та ін.), як й інших районів, ще у першій половині — середині XIX ст. синхронно побутували житла як з вибраним жолобом, так і без нього. Місцями траплялись будівлі, в нижніх вінцях зрубу (3—4 дерев'яки) яких драчка вибрана, натомість верхні протесані «на рівно» (с. Виступовичі Овр. Жит.).

⁴ Слід зауважити, що у XIX ст. поздовжні пази, вибрані у вінцях, спорадично траплялись і в регіоні Карпат (Бойківщина, Гуцульщина), проте тут, на відміну від Полісся, їх влаштовували лише при використанні колод [12, с. 89; 14, с. 109].

Технологія припасовування вінців зрубу за посередництвом поздовжнього паза у лісовій зоні відома з давньоруського часу. Скажімо, у Новгороді вже у житлах X—XI ст. археологи фіксують вибір паза і чашки кутового з'єднання в нижній колоді [18, с. 66]. У XII—XIII ст. будівлі із застосуванням нижньої «драчки» були тут (заодно і на Поліссі) пануючими, про що свідчать матеріали з Берестя, Давид-Городка, Мінська тощо [10, с. 177; 18, с. 94, 96, 97]. Причому, очевидно, вже у цей час сформувались певні локальні особливості припасовування вінців (лісової і лісостепової зон). Скажімо, у Києві на Подолі поздовжній паз використовували доволі рідко, здебільшого вінці підганяли «на рівно» [5, с. 39]. Проте важко погодитися з припущенням окремих дослідників, що «...драчка — це, скоріше всього, прояв впливу сусідньої російської народної архітектури» [6, с. 302], адже, як показує археологічний матеріал, цей конструктивний засіб широко використовувався у житлобудівництві на теренах Полісся вже у давньоруський час, тобто тоді, коли тільки формувались основні технологічні прийоми зрубного будівництва лісової зони.

Для поліського житлобудівництва притаманні два варіанти розташування поздовжнього паза — знизу або зверху вінця. Відповідно до матеріалів З. Дмоховського з Середнього Полісся, у давніших житлах і клітках (складених як з колод, так і з брусів) вибирали верхню «драчку», у новіших — нижню [24, с. 94]. Як можна стверджувати на основі збережених до нашого часу будівель, у другій половині XIX — першій половині XX ст. на Поліссі драчку вибирали лише в нижній площині вінців. Верхня «драчка» присутня тільки у житлах, збудованих до середини XIX ст.: хати 1697 р. зі с. Біловіж (Рок. Рів.), 1821 р. зі с. Серники (Зар. Рів.)⁵, першої половини — середини XIX ст. у с. Воронки (Волод. Рів.), першої половини XIX ст. у с. Осова (Дуб. Рів.), кінця XVIII — першої половини XIX ст. у с. Андріївка (Чор. Київ.), першої половини XIX ст. зі с. Калинівка (Сар. Рів.)⁶ та ін. Однак процес переходу від верхньої до нижньої драчки був доволі тривалий, складний та неоднознач-

⁵ Зберігаються у Національному музеї народної архітектури та побуту (м. Київ).

⁶ Зберігається у Сарненському районному краєзнавчому музеї.

ний. Наші матеріали спростовують твердження окремих сучасних дослідників про те, що на Поліссі застосовувати драчку, вибрану в нижній частині верхнього бруса, почали лише наприкінці ХІХ ст. [6, с. 302], адже інколи вже у житлах ХVІІІ ст. поздовжній паз вибирали знизу вінця (хати кінця ХVІІІ ст. та 1793 р. у с. Черевач Чор. Київ.). У будівлях, збудованих до середини ХІХ ст., часто зустрічаємо перехідні варіанти від верхньої до нижньої драчки. У такому разі в житловому приміщенні застосовували новішу нижню драчку, а у коморі, розташованій через сіни, — верхню (хати першої половини ХІХ ст. у сс. Ігнатпіль, першої половини — середини ХІХ ст. у с. Левковичі Овр., середини ХІХ ст. у с. Дідковичі Кор. Жит. та ін.).

Хоча з точки зору технології будівництва верхнє розташування жолоба мало певні переваги, оскільки його вибирали вже у встановленому в зруб поліні, дослідники однак схиляються до думки, що поздовжній паз, вибраний у нижній частині вінця, був раціональнішим, так як у вибраний зверху жолоб затікала дощова вода, яка швидко руйнувала деревину [18, с. 134; 24, с. 94]. Цієї ж думки дотримуються і респонденти старших вікових груп, опитані нами (сс. Ігнатпіль, Левковичі Овр. Жит. та ін.). Це підтверджують й конструктивні особливості окремих збережених будівель, де нижню частину зрубів робили «драчкою» вниз, а верхню, захищену дахом — вверх (хати другої половини ХІХ ст. у сс. Кураж Дуб. Рів., кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. та ХVІІІ ст. у с. Липники Луг. Жит. тощо). Подібні будівлі побутували також на території Полісся Білорусі [11, с. 139]. Слід звернути увагу на ще одну суттєву деталь: при поєднанні в одному зрубі двох варіантів драчки перехід між ними здійснюється через вінець із двостороннім жолобом. Водночас удосконаленню підлягала і сама конструкція нижньої драчки. Скажімо, коли в багатьох селах на форму жолоба особливої уваги не звертали, то в інших твердили, що зовнішній берег жолоба («губа») мав бути стрімкішим від внутрішнього — «дивились, щоб не провисла губа» (с. Недашки Мал. Жит.). Власне це додатково забезпечувало щільності між вінцями від попадання дощової води.

З метою теплоізоляції стін між вінцями (як при наявності «драчки», так і без неї) прокладали тонкий шар моху («мшілі», «забивати мохом», «брали

Зруб із колод з верхньою драчкою; с. Кураш Володимирецького р-ну Рівненської обл.

под мох», «клали на мох»), «бо вон тримає теплоту: вздовж дерев'як не проходить мороз» (с. Селець Нар. Жит.). Таку споруду називали «хата кладена под мох» (с. Новошепеличі Чор. Київ.).

Не кожен мох був придатний для цієї мети. Ще П. Чубинський зазначав, що для прокладки брали особливий різновид моху [22, с. 390]. На Поліссі для цього використовували переважно так звані сфагнові мохи (*Sphagnum*), які росли на сфагнових болотах: «мох-сфагнум» (с. Пньовне К.-Каш. Вол.), «мох-смагнум» (с. Деревок Любеш. Вол.). Такий мох частіше називали «болотний мох» («мох з болота», «мох з боліт», «мох з лісових боліт», «болотяний мох», «лозовий мох», «боровий мох», «тягучий мох», «плотницький мох»), а через білувате (білувато-зеленкувате) забарвлення — «білий мох» («білий болотний мох», «белий болотний мох», «белий мох», «білий строїтельний мох», «сівий мох»): «Між поліна — болотний мох, поросльового моху не клали» (с. Хочине Ол. Жит.); «Між вінці — довгий болотний белий мох; на порослі мох чорний поганий» (с. Корощино Ол. Жит.); «Найлучше білий мох, що росте по болотах; той, що на хвійніку, — гірший, бо там є глиця і дерево в стені не буде прилягать, буде проходить воздух — буде холодно» (с. Давидки Нар. Жит.); «Брали білий мох, що ріс в лісі, по низах» (с. Павлюківка Овр. Жит.); «Брали білий мох, що ріс в болотах» (с. Військове Пол. Київ.); «Білий мох ріс в лісі на мокрому місці, ріс — де земля волога (як сухе літо, то його і нема). Зелений мох, що є по землі — в стіну не годиться» (с. Луговики Пол.

Поєднання у зрубі вінців із верхньою та нижньою драчками; с. Кураш Володимирецького р-ну Рівненської обл.

Київ.); «Мох драли в лозах (в болоті)» (с. Ладичичі Чор. Київ.); «Між бруси кладуть білий мох; він росте при болоті по порослях соснових» (с. Річиця Зар. Рів.); «Білий мох брали там, де журавина росте» (с. Радове Зар. Рів.). Використання для прокладки між вінцями «лісового болотного моху» (чи «білого моху») підтверджують матеріали із Мозирщини, Річицького та Брянського Полісся [9, с. 75; 25, s. 117; 26, s. 224].

Такий мох був «м'який», «довгий» і «пушистий», «тягучий, як вовна» і добре злягався у стіні: «По болотах мох довгий тягучий, він тягнеться, наче вовна; лісовий мох короткий і переривається» (Будо-Вороб'ї Мал. Жит.); «Мох лозовий ріс у лозах на болоті, він м'який, як вата» (с. Купувате Чор. Київ.); «Боровий мох... вон, як рядюжка — килимом стелиться» (с. Любовичі Мал. Жит.); «Мох брали в вологих місцях, на болотах. Цей мох тягучий, він дереться кожухом» (с. Вишевичі Рад. Жит.); «Білий мох м'який, як вата, він не ламається і дає тепло» (с. Макалевичі Рад. Жит.); «Болотний мох... він, наче рядюжка» (с. Прибірськ Ів. Київ.); «Як хороший хазяїн, то кладе білий мох, він такий тягучий, як вовна» (с. Язберень Нар. Жит.); «Білий мох — м'який, чорний мох — жорсткий» (с. Дівошин Овр. Жит.); «Між вінці — мох з боліт (довгий, тягучий)» (с. Приклад-

ники Зар. Рів.); «Мох ріс в болотах; він тягнеться, як кожух» (с. Раківщина Овр. Жит.); «Мох збирали в лісі в погонах — де мокро, він довгий, м'який як вата» (с. Угриничі Любеш. Вол.); «Болотний мох добре пресувався між вінцями» (с. Бабиничі Нар. Жит.). Якщо мох «плавав» по поверхні болота, то його збирали («дерли») з човнів (с. Левковичі Овр. Жит.).

У с. Озеряни (Ол. Жит.) для прокладки між вінцями застосовували ще так званий «ледовий мох» — різновид моху, що ріс на схилах пагорбів, на кам'яних брилах: «Ледовий мох росте по каменях на схилах гори, він сухий, тому його клали і не просушуючи».

Мох темної барви («чорний мох», «чорний грудуватий мох», «червоний мох», «жовтий мох», «рудовий мох», «зелений мох», «лесовий мох», «грудовий мох», «поросльовий мох», «медв'язий мох», «головатий мох»), що ріс у соснових лісах (у «хвойнику», «на порослях») у більшості сіл вважали непридатним для прокладки між вінцями: «Він дуже крехкий і як висохне, його видуває з-між політ» (с. Латаші Нар. Жит.); «Він жорсткий і крихкий» (с. Дівошин Овр. Жит.); «Лісовий мох застібаний глицею та шишками і дерев'яки не будуть прилегаті — буде проходить воздух і в домі буде холодно» (с. Давидки Нар. Жит.); «Медв'язий мох, який ріс на пухачах (у сосняках), він грубий і на будову не йде» (с. Липники Луг. Жит.); «Лісовий мох не брали, бо він як висохне, то третється» (с. Іванівка Мал. Жит.); «Рудовий мох швидко перетирається; він темний (зелений, кориичневий)» (Літвиця Дуб. Рів.); «Червоний мох поганий: засихає і висипається» (Малі Телковичі Волод. Рів.); «Лесовий мох кришиться, між вінці він не йде» (с. Прикладники Зар. Рів.); «Був мох товстий, головатий, — його не брали» (с. Угриничі Любеш. Вол.). На Річицькому Поліссі заборону використання «червоного моху» мотивували тим, що у ньому «гніздяться (виводяться) клопи» [25, s. 117; 26, s. 224]. Проте респонденти з деяких сіл твердили і навпаки, що «білий мох» гірший, бо він більше тягне вологу, ніж «жовтий» чи «красний»: «Є мох білий і мох жовтуватий. Жовтий мох росте на порослях (в лісах); білий мох росте там, де мокро. Білий мох мало хто кладе, бо він втягає сирість. Кладуть жовтий мох, бо він не

так тягне сирість (його просушують)» (с. Піхоцьке Овр. Жит.); «Мох кладуть червоний; росте по сосняках, в низькому місці» (с. Піхоцьке Овр. Жит.); «Брали зелений мох, бо білий мох поганий — він гниє» (с. Полиці К.-Каш. Вол.). У с. Жеревопілля (Ів. Київ.) зустрічаємо й іншу мотивацію: «В лісі брали зелений мох; з боліт мох поганий (сивий мох), його не брали, бо як взять болотний мох, то в господарстві нічого не буде вестися». «Звичайний лісовий мох» для прокладки між вінцями використовували й на Слонімському Поліссі [23, с. 358]. Враховуючи зазначені властивості, лісовий мох використовували, як правило, при влаштуванні присипки стелі.

За інформацією окремих старожилів-будівельників, мох перед укладкою сушили, «щоб не гнили поліняки» (сс. Лучанки, Борутине, Мала Фосня Овр, Латаші Нар., Озеряни Ол. Жит.), «щоб дерево не пріло» (с. Листвин Овр. Жит.)⁷. Проте це стосується насамперед болотного моху; лісового — сушити в ніякому разі не можна, бо при висиханні він кришиться (с. Латаші). Хоча часто респонденти наголошують, що сушити не можна і болотний мох, бо тоді він не влягається, а вологий, навпаки, «добре влягається і висихає в будові»: «Між вінці — білий мох, який ріс тільки в болотах (він довгий, м'який, пушистий). Його не сушили, бо сухий не дає зльожки» (В'язівка Нар. Жит.); «Мох беруть такий, що не дає деревині гнити (вон має якусь назву). Росте вон по низьких місцях (там де вон росте можна воду пити — не буде ніяких бактерій). Його колір — якби змішати синю і жовту фарбу. Його не просушують — беруть і зразу кладуть (дерево сохне, осідає — зажимає мох)» (с. Зелена Поляна Пол. Київ.); «Мох не сушили, бо вон летить (сирий добре злягається)» (с. Березове Рок. Рів.); «Болотний мох світлий, його не сушили, бо буде тертися» (с. Ростань Шацк. Вол.). У с. Селець (Нар. Жит.) після заготівлі мох зберігали у вологому місці — у погребі: «Мох стріпельний білого кольору, росте в низовині. Зберігають мох в холодному місці — у погребі (його не сушать, бо поломиться)». В окре-

Припасовування брусів на рівно; с. Неділище Ємільчанського р-ну Житомирської обл.

мих населених пунктах такий мох перед вкладанням у зруб навіть дещо змочували: «Білий мох болотний; він, як подушка, як прядиво; його як кладуть, то мочать водою» (с. Кишин Ол. Жит.).

Товщина мохової прокладки між вінцями зазвичай була доволі значною — 6 см (один «вершок», два «цалі»), а у кутових врубках — лише 2 см [13, с. 69; 25, с. 117; 26, с. 224]. Між підвалиною і першим вінцем зрубу моху могли давати більше [13, с. 69]. Процес укладання вінців на мох проходив наступним чином. Впоперек уже встановленого вінця вкладали нетовсті жердини (завтовшки 10 см), на них клали верхнє поліно жолобом униз. На нижнє поліно наклали «білого моху» відповідної товщини, після чого жердини витягували, а поліно опускалось на місце [26, с. 224] («Положили деревину, мохом заслалі, потім — оп'ять деревину»: с. Біловіж Рок. Рів.). Через деякий час після спорудження усього зрубу «мох заклинівувати кліном» — краї моху, що звисали з обидвох боків стін, при допомозі дерев'яних клинів забивали у щілини, ущільнюючи тим самим мохову прокладку. На Поліссі побувала приказка: «Коли б не клин да не мох, то би плотник здох». Якщо господар чимось не вгодив майстрам, то при влаштуванні прокладки вони могли насипати у мох між вінцями солі. Тоді стіна у цьому місці мокріла і загнивала — сіль збирала вологу (с. Велика Чернігівка Овр. Жит.). Майстри могли також покласти у мохову прокладку шишки («зробити кандід»), щоб вінці щільно не прилягали — буде задувати в хату вітер (с. Ігнатпіль Овр. Жит.), або встановити у покут-

⁷ Попередньо висушеним болотним мохом («мокрушником»: Sphagnum) «мшили» і росіяни. Часом для доброти будови вони мох «підвивали куделею» (з волокон льону і коноплі) [1, с. 78].

Припасовування колод на рівно; с. Залав'є Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

ній вугол трубку із бузини — «в хаті буде свистіть» (с. Ігнатпіль).

При припасовуванні вінців «на рівно», товщина мохової прокладки сягала лише 1—2 см (с. Кишин Ол. Жит.). Слід зауважити, що в окремих випадках при такому укладанні вінців моху між ними взагалі могли не давати. Скажімо у с. Виступовичі (Овр. Жит.) збереглися старі будівлі, в яких вінці припасовані настільки щільно, що конопачення мохом було тут цілком зайвим. Більше того, побудовані «не под мох» хати вважалися тут найдосконалішими та найскладнішими за виконанням, оскільки вимагали особливих навиків майстра (с. В'язівка Нар. Жит.).

Використання моху для прокладки між вінцями відоме ще з давньоруського часу. Його залишки інколи фіксують у верхніх жолобах вінців жителів X—XIII ст. (Берестя, Мінськ, Новгород) [10, с. 6; 18, с. 66, 97, 134]. Розкопані у Києві на Подолі житла засвідчують, що мох прокладали не тільки між вінцями з верхнім жолобом, а й з протесаними «на рівно» вже у першій половині X ст. [21, с. 89].

За твердженням П. Раппопорта, вибір драчки виключно у верхній частині колод характерний для будівництва княжої доби до кінця XIII ст. [18, с. 134]. На його думку, техніку «драчкою вверх» зумовило використання мохової прокладки, а її витіснення «драчкою вниз» спричинила заміна «моху,

який легко кришився при висиханні, більш зручним матеріалом — паклею», що в основному відбулося (на теренах Росії. — *Р. Р.*) у XVII ст. [8, с. 19; 18, с. 134]. Визнаючи логічність цієї думки, не вважаємо її достатньо аргументованою, оскільки на Поліссі мохова прокладка активно використовувалася не тільки у будівництві XIX ст., а й впродовж усього XX ст. як при виборі «драчки» у нижній частині вінців, так і при припасовуванні їх «на рівно». Ключчя для прокладки тут практично не використовували, а якщо й використовували, то дуже неохоче: ним спорадично конопатили шви між протесаними «на рівно» вінцями. За переконанням поліщуків, така прокладка була доволі не практичною, оскільки при попаданні дощової води вологе ключчя (особливо з конопель), хоча само і не гниє, проте швидко псує («паліт») деревину.

На наш погляд, перехід від верхньої до нижньої драчки, швидше за все, міг відбутися внаслідок застосування сфагнових мохів (власне внаслідок заміни ними крихких «лісових» мохів). Короткий «лісовий» («жовтий», «червоний», «зелений») мох, як уже було говорено, у порівнянні з мохом болотнім, був більш стійкий до вологи, натомість його негативними якостями було те, що при висиханні він кришився і його «видувало» зі щілин. При виборі верхньої драчки, негативною рисою якої було псування деревини внаслідок засікання дощової води, використання «лісового» моху було більш доцільним, оскільки такий мох практично не вбирав вологи, що значною мірою запобігало псуванню вінців. Укладений у жолоб нижнього вінця і притиснутий вінцем верхнім, він був забезпечений від «видування» вітром. Натомість крихкий «лісовий» мох був непридатний для прокладки у випадку нижньої драчки. У цьому разі довгі і тягучі «як кожух» сфагнові мохи, які добре злягалися і яких не видувало із жолоба, були більш доцільними. Зовнішній берег («губа») нижньої драчки (який часто робили більшим ніж внутрішній) достатньо добре захищав щілини від попадання дощової води, що запобігало намоканню мохової прокладки.

Щоб забезпечити міцність стін, запобігти викривленню вінців, зруб додатково скріплювали «тиблями» («тубель», «тумбель», «тубел», «тэбел», «тэбель», «тубель», «дибель», «дебел», «дерев'яний гвоздь», «штубель», «штабель», «кринчак»,

«пальчик», «палець», «шіп», «шип», «шкант») — спеціальними кілками. Їх робили із дубового дерева, рідше з високоякісної («смолової») сосни [13, с. 69; 17, с. 114—115]. Деревину, з якої виготовляли тиблі, дуже добре просушували⁸.

В основному розрізняли тиблі двох різновидів: «наскрізні» і «набивні». Наскрізний тибель у верхній частині мав децю розширену «головку», у нижній його загострювали. Набивні тиблі затісували з двох кінців. Траплялось, що їх кінці розколювали і у щілини вставляли дубові плоскі клиночки (Київ., Жит.). При осіданні вінців клиночки розпирали кінці тиблів і міцно скріплювали їх з вінцями.

При використанні наскрізних тиблів у верхньому вінці робили наскрізний отвір, у нижньому — до половини висоти (с. Лучанки Овр., Думинське, Яжберень Нар. Жит.). Рідше траплялося, що наскрізними робили отвори у двох суміжних вінцях (с. Луговики Пол. Київ.). У давніших будівлях так кріпили нижній вінець до підвалини [13, с. 69]. Інколи траплялось (у давніших спорудах), що такий тибель пронизував дві деревини наскрізь, а у третю заходив до половини. Отвори під тиблі робили круглої форми за допомогою «бурава». Тиблі були квадратні у перекрої (1,0 x 1,0 «вершка» — у стінах з колод та брусів, 2,5—3 x 2,5—3 см — у стінах з пластин). У давніших будівлях траплялися наскрізні тиблі прямокутної форми з поперечним перекроєм 1,0 x 1,5—2,0 «вершки». У такому разі отвори у вінцях теж мали прямокутну форму (їх видовбували долотом).

Набивні тиблі входили на половину своєї довжини у кожен із суміжних вінців (на $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ висоти вінця). Їх довжина коливалася в межах 18—27 см («четверть» — «півтори четверті»), що залежало від висоти стіноматеріалів. В перекрої вони мали здебільшого квадратну форму — 2,5—3 x 2,5—3 см (хоча доволі часто траплялись тиблі круглі). Щоб забезпечити міцність зчеплення, отвори у вінцях робили круглими. Крім того, щоб при висиханні деревини вінці «не застоюались на тиблях» (с. Селець Нар. Жит.), «не провисли на шипах» (с. Думинське Нар. Жит.), у верхньому поліні робили «запас» (отвір на 0,5 «вершка» перевищував виступ тибля). Тиблі забивали в нижнє поліно, а верхнє «опуска-

Прокладка моху між вінцями; с. Омит Заріченського р-ну Рівненської обл.

ли» на них, побиваючи його дерев'яною «довбешкою». При використанні тиблів із забитими по краях клинчиками «запас на осух» робили як у нижньому, так і у верхньому вінцях (с. Яжберень Нар. Жит.). «Запас на осух» у нижньому поліні залишали також і при використанні «наскрізних тиблів». Такі тиблі були масивнішими від «набивних» і в перекрої мали, як правило, форму прямокутника.

Процес встановлення «наскрізних» тиблів був простішим, ніж «набивних». У вкладених вінцях за допомогою «бурава» вертели отвір: у верхньому поліні — наскрізний, у нижньому — до половини висоти і забивали в нього тибель. Встановлення набивних тиблів було складнішим, оскільки у верхньому поліні отвір вертели до його вкладання у зруб. Цей процес проходив наступним чином: верхнє поліно (з попередньо вибраними замками) вкладали у зруб; потім за допомогою «ветірпаса» чи «васерваги» на боковій площині двох суміжних вінців робили вертикальну відмітку. Після цього знімали верхнє поліно і на його нижній площині (як і на верхній площині нижнього поліна) хрестиком відмічали місце на отвір. Одним словом, відповідний процес вимагав надзвичайної точності і застосування спеціальних приладів. Крім того, бодай одну бокову площину вінця мали протесати. Тому набивні тиблі частіше застосовували у будівлях із брусів, півколод і четвертин.

Перший тибель забивали на відстані 0,5 «аршина» від «вугла». Далі тиблі йшли через кожних 1,5—3 «аршини» (залежно від якості деревини). Коли поліна були рівними, то на шестиметровий вінець йшло 2—3 тиблі, якщо ж дерево скривлюва-

⁸ Як твердять респонденти тиблі мали бути виготовлені із більш сухого дерева ніж сам вінець. Коли вінець всихався, він дуже щільно охоплював тибель.

Тиблювання вінців; с. Столінські Смоляри Любомльського р-ну Волинської обл.

лось («тягнуло назовні»), — тибель «били на коліні», якщо не допомагало, то на відстані декількох «вершків» забивали наступний тибель.

До сьогодні у вітчизняній етнологічній літературі не розглядалося питання про час, з якого почали використовувати тиблі у народному будівництві. Скажімо, навіть у сакральній архітектурі ще у першій половині XVIII ст. при спорудженні зрубу їх використовували не завжди (церква 1736 р. у с. Цвітова Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) [7, с. 65, 436].

Як свідчить археологічний матеріал, використання тиблів при спорудженні зрубів на теренах розселення східних слов'ян є явищем відносно пізнім. У житлобудівництві лісової зони та на півночі Лісостепу до XIV ст. включно у археологічних матеріалах не маємо про них жодної згадки (навіть на таких об'єктах, як Новгород чи Київський Поділ) [5, с. 36—53; 18, с. 17—111, 116—136; 21, с. 84—125]. Це ж стосується й теренів Полісся: у жодному випадку із більше як 200 будівель XII—XIII ст., розкопаних у Бересті, про тиблі зовсім не згадується [10, с. 51—177]. Лише в Карпатах, при дослідженні давньоруського оборонного комплексу Тустань (IX—XIII ст.), М. Рожко віднайшов фрагменти конструкцій (колоди хвойних порід діаметром 16—25 см.), які по висоті зрубу кріпились між собою дерев'яними кілками-тиблями діаметром 3 см. На жаль, учений не подає конкретного датування цих елементів, але як можна зрозуміти з тексту, мається на увазі XII—XIII ст. [19, с. 103—105; 20, с. 419] (хоча не виключено, що ці елементи пов'язані

з дещо пізнішим часом, адже фортеця існувала до XVI ст. включно).

Зауважимо, що у деяких поліських житлах, складених із колод чи брусів, ще у першій половині — середині XIX ст. (як із верхньою драчкою (хата 1821 р. зі с. Серники Зар. Рів.; розміри споруди 4,5 х 4,45 м) [2, с. 115], так і без неї (хата другої половини — кінця XIX ст. зі с. Блажове Рок. Рів. [3, с. 158]), тиблів не використовували⁹. Знову ж, при розборі клітей на Поліссі Рівненщини (середини XIX ст. у с. Залав'я (4,62 х 3,44 м), кінця XIX ст. у с. Березове (3,25 х 3,22 м) Рок.; другої половини XIX ст. у с. Рудня Карпилівська (2,95 х 2,84 м) Сар.) ми встановили, що тиблі тут використовували лише при зведенні трикутних фронтонів зрубного даху. Разом з тим, хоча респонденти, народжені у першій половині XX ст., як звичайно, стверджують про обов'язкове використання тиблів при складанні зрубу житла¹⁰, в окремих випадках одержуємо інформацію, що тиблі використовували лише при зведенні простінків (на кутові простінки давали лише по одному тиблеві, між вікнами — по два).

Щоправда, у житлобудівництві Полісся використання тиблів (у зрубах із високих пластин) відоме вже з XVI ст. (хата 1587 р. та шпихлір XVII ст. зі с. Самари Рат. Вол.) [4, с. 76—77]. Цілком ймовірно, що власне використання такого матеріалу (високих та вузьких пластин) й спричинило застосування тиблів для додаткового забезпечення стін від скручування, адже, як слушно зазначає С. Верговський, в тих житлах, де у вінцях вибирали драчку, потреби у тиблях не було, оскільки «вінець вагою верхніх конструкцій втискувався з силою у такий жолоб і це запобігало його боковим зміщенням і не потребувало тиблів посередині вінців» [3, с. 158].

Отже підіб'ємо загальні підсумки. Окремі технологічні засоби (використання на нижні вінці зрубу товстішої деревини, укладання суміжних вінців верхівками у протилежних напрямках, припасовування їх на рівно чи через поздовжній паз), які використовувались поліщуками при спорудженні житла у XIX, а почасти ще й до середини XX ст., сформувались у лісовій зоні східнослов'янського масиву вже у княжий період (X—XIII ст.). До цього ж

⁹ Це було достовірно з'ясовано С. Верговським при розборі зазначених споруд.

¹⁰ У стінах хлівів, клунь їх, як правило, не використовували.

часу відноситься також використання мохової прокладки та припасовування вінців за посередництвом верхнього паза («драчки»). Аналіз фактичного матеріалу дає можливість з великою вірогідністю стверджувати, що перехід від верхньої «драчки» до нижньої став можливим унаслідок заміни крихкого лісового моху тягучими сфагновими мохами. Водночас цей процес (заміна верхньої «драчки» нижньою) був доволі тривалим, відбувався поступово (принаймні впродовж кількох століть ці два варіанти розташування паза у поліському житлобудівництві співіснували) і завершився до середини ХІХ століття. Стосовно додаткового скріплення суміжних вінців «тиблями» (кілками), то у лісовій зоні воно не відоме до ХІV ст. включно. Поряд з тим, вже з ХVІ ст. є достовірні дані про застосування їх у поліському житлобудівництві (принаймні у житлах, складених з високих пластин).

1. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в ХІХ — начале ХХ в. — Москва : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
2. Верговський С. Пам'ятки Зарічненщини в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України / Сергій Верговський // Західне Полісся: історія та культура. — Рівне : Видавель Зень О.М., 2008. — Вип. ІІ: Матеріали краєзнавчої конференції, присвяченої 60-літтю утворення Зарічненського району та 20-літтю аварії на Чорнобильській АЕС. — С. 107—119.
3. Верговський С. Дослідження давнього житла Полісся / Сергій Верговський // Архітектурна спадщина Волині: Збірник наукових праць / за наук. ред. П.А. Ричкова. — Рівне : ПП ДМ, 2012. — Вип. 3. — 315 с. : іл.
4. Верговський С. Хатні храми Волині як втілення регіональних традицій хатнього будівництва / Сергій Верговський, Раїса Свирида, Марія Верговська // Історія і сучасність Волині. Жидичин — кризь віки: науковий збірник. — Луцьк, 2007. — Вип. 3. — С. 76—81.
5. Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве / К.Н. Гупало. — Київ : Наукова думка, 1982. — 127 с.
6. Гурков В.С. Поселения / В.С. Гурков, Р.Ю. Гошко // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Львов. отделение ; АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — Киев : Наукова думка, 1988. — С. 279—333 : ил.
7. Драган М.Д. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм : в двох частинах / Михайло Драган ; передм. В.С. Александрович ; прим. В.С. Александрович, В.М. Слободян ; предм.-геогр. покажч., терм. словник В.М. Слободян ; упоряд. О.О. Савчук. — Харків : Видавель Савчук О.О., 2014. — 450 с. : 273 іл.
8. Засурцев П.И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода / П.И. Засурцев // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва ; Ленинград, 1963. — № 123.
9. Косичь М.Н. О постройкахъ белорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уезда: села Росухи, деревни Бородинки Амеликина хутора / М.Н. Косичь // Живая старина. — С. Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
10. Лысенко П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск : Наука и техника, 1985. — 399 с. : ил., 4 отд. л. черт.
11. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (середина ХІХ — ХХ в.) / А.И. Локотко. — Минск : Наука і тэхніка, 1991. — 285 с.
12. Могитич І.Р. Будівельна техніка / І.Р. Могитич // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат ХV—ХХ ст. / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. Львів. відділення. — Київ : Наукова думка, 1987. — С. 88—110.
13. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. / Роман Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 62—82.
14. Радович Р. Народна архітектура Старосамбірщини ХІХ — першої половини ХХ ст. (житлово-господарський комплекс) / Роман Радович. — Київ : Видавель Олег Філюк, 2015. — 352 с.
15. Радович Р. Житло етнографічної Волині ІІ-ї пол. ХІХ — І-ї пол. ХХ ст. (за матеріалами Рівненщини) / Роман Радович // Архітектурна спадщина Волині: Збірник наукових праць / за наук. ред. д. арх. П.А. Ричкова. — Рівне, 2012. — Вип. 3. — С. 89—104.
16. Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) / Роман Радович // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1992. — Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії і фольклористики. — С. 95—104.
17. Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (ХІХ — початок ХХ ст.) / Роман Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 99—116.
18. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР. — Ленинград : Наука (Ленинградское отделение), 1975. — 178 с. — (Свод археологических источников. Е1—32).

19. *Рожко М.Ф.* Тустань — давньоруська наскельна фортеця / М.Ф. Рожко. — Київ : Наукова думка, 1996. — 239 с. : іл.
20. *Рожко М.* Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX—XIV ст. / Михайло Рожко // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4-х т. — Львів : ІН НАН України, 1999. — Т. 1: Археологія та антропологія. — С. 361—460.
21. *Сагайдак М.А.* Давньокіївський Поділ: пароблеми топографії, стратиграфії, хронології / М.А. Сагайдак. — Київ : Наукова думка, 1991. — 168 с.
22. *Чубинський П.П.* Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинський // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — Санктпетербург, 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
23. *Шейнъ П.В.* Матеріали для изучения быта і языка русскаго населенія съверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — Санктпетербург, 1903. — Т. 72. — 535 с.
24. *Dmochowski Z.* Sprawozdanie ze studijów nad poleskiem budownictwem drzewnem w r. 1934—35 / Zbigniew Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. — Warszawa, 1934—35. — R. 3. — S. 311—335.
25. *Moszyński K.* Polesie wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa : Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
26. *Pietkiewicz Cz.* Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I. Kultura materialna. — 319 s.

Roman Radovych

AUXILIARY TECHNOLOGICAL FACILITIES FOR PROVIDING MECHANICAL AND THERMO FEATURES OF FRAMEWORK IN THE POLISSIAN DWELLING: PECULIARITIES AND DYNAMICS OF DEVELOPMENT

The auxiliary technological facilities, which provided strength and durability of framework in Polissian dwelling, improved thermo features of the walls (specific laying of related logs, choice of longitudinal groove etc.) are reviewed. The analysis of its peculiarities and types is made. An attempt to find out the time options and dynamics of using this facilities in housing of the Polissian region was performed.

Keywords: Polissya, dwelling, framework, crown, tybel, drachka, moss.

Роман Радович

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕХАНИЧЕСКИХ И ТЕПЛОТЕХНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ СРУБА ПОЛЕССКОГО ЖИЛЬЯ: ОСОБЕННОСТИ И ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ

Рассмотрены вспомогательные технологические средства, которые обеспечивали прочность и долговечность сруба полесского жилища, улучшали теплотехнические свойства стен (специфическая укладка смежных поленьев, укрепление венцов тыблями, выбор продольного паза, моховая прокладка и др.). Сделан анализ их особенностей и разновидностей. Осуществлена попытка выяснить временные параметры и динамику использования этих средств в жилищном строительстве полесского региона.

Ключевые слова: Полесье, жилище, сруб, венец, тыбель, драчка, мох.